

Lexicografia și istoria culturii (Cazul *Dicționarului român-latin* al lui Teodor Corbea)

Alin-Mihai Gherman*

Facultatea de Istorie și Filologie, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Str. Unirii 15–17, 510009 Alba Iulia, România

Despre articol

Istoric:

Primit 17 septembrie 2021

Acceptat 6 octombrie 2021

Publicat 12 decembrie 2021

Cuvinte-cheie:

filologie

editarea textelor

documente vechi

Rezumat

Studiul își propune să sublinieze dimensiunile culturale ale lexicografiei, atât prin revelarea conținutului cultural al lucrărilor lexicografice și al orizontului cultural al autorului, cât și prin căutarea unei motivații precise culturale a dicționarilor. Un exercițiu aparte este făcut asupra *Dicționarului latin-român* al lui Teodor Corbea, redactat între anii 1691–1702. Se subliniază caracterul lui enciclopedic și relațiile cu cultura greco-romană. De asemenea, se analizează paralelismele latino-române și reflexele conștiinței romanității limbii române.

1. Introducere

Văzută ca o parte mai puțin spectaculoasă a istoriei lingvisticii, istoria lexicografiei nu s-a bucurat de un interes special din partea specialiștilor. Dincolo de acuratețea lor, puținele încercări de redactare ale lexicografiei constau, în marea lor majoritate, în înșiruirea lucrărilor în sine, în evocarea dimensiunilor acestora, a menționării deficiențelor fiecăreia sau a unui grup dintre ele și a posterității individuale sau a grupului respectiv de dicționare.

1.1. În cazul lexicografiei românești, dincolo de caracterul concis propus prin însuși titlul cărții, o lucrare meritorie precum *Schiță de istorie a lexicografiei românești* (Seche, 1966) explică în prea mică măsură contextul cultural și motivele redactării respectivelor lucrări, dovedindu-se mai curînd un fel de „Guinness Book” în domeniul lexicografiei autohtone, vorbind, de exemplu, despre primul dicționar bilingv german-român, dar neîncercînd să descifreze motivele redactării lui. Fapt foarte important, căci, în principiu, redactarea unei lucrări lexicografice presupune un volum considerabil de muncă și oferă o satisfacție considerabil mai mică autorilor—care, nu în puține cazuri în cadrul literaturii noastre vechi, rămîn anonimi—sau este atribuită unui ultim copist care s-a semnat. Sau, în cazul culturii noastre moderne, cine amintește de Florian Aaron sau Georges Hill, coautori ai cunoscutului *Vocabular francezo-românesc după cea din urmă ediție a dicționarului de Academia Franceză*, tom. 1–2 (Vocab. 1840–1841), cunoscut îndeobște doar sub numele lui Petrache Poenaru, care, în calitatea sa de director la Colegiul „Sfîntul Sava”, s-a semnat primul? Sau de cîte ori este amintit și meritul mult mai cunoscut al lui George Barițiu, care a contribuit la redactarea celui de al doilea volum al primului dicționar academic al limbii române realizat de August Treboniu Laurian și Ioan Massim?

2. Lexicografia bilingvă românească veche

Reluînd afirmația lui Henricus Stephanus (Henri Estienne) în celebrul *Thesaurus graecae linguae* (TLG), conform căreia munca la redactarea unui dicționar este mai grea decît a celor care vîslesc în galere, sîntem convinși că, în ansamblul ei dar și în fiecare lucrare în parte, trebuie căutată motivația acestei munci în aparență fastidioase. Categorie că nici cîștigul material și nici recunoașterea publică nu au motivat acest

* Adresă de corespondență: diortositor@gmail.com.

efort. În cazul lexicografiei bilingve, cel puțin, cauza trebuie căutată în nevoia de acces la o cultură străină, iar în cazul dicționarelor monolingve, în motivări mult mai subtile legate de dezvoltarea conștiinței naționale și de interesul pentru popor. Atât contextul elaborării unei lucrări lexicografice, care niciodată nu este incidental și trebuie deslușit, cât și orizontul cultural oglindit în lucrarea respectivă trebuie privite în legăturile lor cu istoria culturii. Pentru a ne susține acest punct de vedere, vom evoca din această perspectivă câteva momente din dezvoltarea lexicografiei românești, contextul istoric al acestora și motivația care a dus la redactarea unor lucrări.

2.1. Lexicografia slavo-română, care s-a manifestat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului următor, este legată de traducerea textelor liturgice în limba română și, privind conținutul glosarelor slavo-române, poate și mai mult, de traducerea masivă a documentelor de proprietate slavone, care era practică curent în acest interval.

2.2. Cele două lucrări lexicografice redactate în Țara Hațegului și estul Banatului în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, *Anonimus caransebesiensis* și *Lexicon Marsilianum*, privesc îndeobște ca niște „accidente” sau niște curiozități ale literaturii noastre vechi, trebuie înțelese ca reprezentând un aspect coerent al fenomenului de integrare a unui grup de români liberi care trăiau în mediul urban al Caransebeșului, Lugojului sau Hațegului în structurile și cultura principatului Transilvaniei (vezi Gherman, 2019).

2.3. La fel, lexicografia Școlii Ardelene, în care numărul dicționarelor și glosarelor în care limba latină este folosită este majoritar, trebuie înțeleasă nu numai din perspectiva general culturală—limba latină era încă o limbă a culturii europene în general, fiind, pînă spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și limba unificatoare a administrației multietnicului Imperiu Habsburgic—ci și din cea a programului politic al mișcării, pentru care dovedirea romanității poporului și, implicit, a latinității limbii era un mijloc de argumentare a necesității acordării pentru români a acelorași drepturi și privilegii pe care le aveau, conform legislației medievale încă respectate în principat, celelalte națiuni politice (ungurii, sașii și secuii), lexicografia devenind pentru cărturarilor români transilvăneni o armă politică¹.

2.4. Prelungirea acestei perspective a fost normală pentru doi români ardeleni, Alexandru Treboniu Laurian și Ioan Massim, în situația în care lupta națională a românilor din Transilvania era o continuare logică a celei susținute de generația *Supplex*-ului în realizarea primului dicționar al limbii române patronat de Academia Română. Dincolo de munți, însă, programul politic al ardelenilor nu era valabil și nu spunea mare lucru nici cărturarilor erudiți, precum Alexandru Odobescu sau Bogdan Petriceicu Hasdeu, așa că neînțelegerile care au urmat publicării lucrării țin mai mult de lipsa de comprehensiune decît de scăderile acestei lucrări.

2.5. Un ultim exemplu: Ienăchiță Văcărescu a realizat două dicționare, unul german-român și altul român-german (rămase în manuscris și care, după părerea noastră, merită o viitoare editare), în care, în mod insolit, lexicul german este transcris fonetic cu slove chirilice. Explicația acestei curiozități ne-o poate oferi conjunctura politică a celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, Oltenia fiind ocupată pentru o perioadă îndelungată de austrieci. Cele două lucrări aveau, cu precizie, o destinație practică, pentru a înlesni comunicarea cu vremelnicii ocupanți.

3. *Dicționarul latin-român al lui Teodor Corbea*

În cazul literaturii românești vechi și al istoriei lexicografiei noastre, *Dicționarul latin-român al lui Teodor Corbea*² (intitulat de autor *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*) ocupă un loc special prin caracterul său, el fiind cea mai amplă lucrare lexicografică realizată în limba română pînă în a doua jumătate a

¹De observat că glosarul, dialogurile și cuvintele folosite pentru ilustrarea structurii limbii române în *Elementa linguae dacoromanae sive Valachicae*, publicată de Samuil Micu și Gheorghe Șincai la Viena, în 1780, cuprind aproape în exclusivitate cuvinte de origine latină. Observația este valabilă și pentru a doua ediție, apărută doar sub numele lui Gheorghe Șincai.

²Publicat de subsemnatul în 2001 la editura Clusium din Cluj-Napoca. O nouă ediție, însoțită de indicele lexicului românesc și de facsimilele pe CD ale manuscrisului este în faza de finalizare.

secolului al XIX-lea și conținând, alături de *Biblia de la București* (1688), cel mai amplu inventar lexical al unui text vechi.

3.1. Dicționarul lui Corbea este manuscrisul autograf al autorului, dar nu este datat. La sfârșitul lui se află următoarea mențiune: „La talmăcirea acestui lixicon ostenitu-s-au din plata părintelui Mitrofan, episcopul de Buzău, Todor Corbea, sîn iermonah Ioasaf din Brașov”. În lipsa unei datări precise a scrierii dicționarului, luând în considerare anii în care Mitrofan a fost în scaunul Buzăului, lucrarea lui Teodor Corbea poate fi cu siguranță datată între anii 1691–1702. Numărul mare de călătorii efectuate de Teodor Corbea în Rusia și Transilvania, începând cu 1698, nu ar fi permis realizarea unei lucrări de o asemenea amploare, ceea ce ne face să limităm și mai mult timpul în care a fost redactat dicționarul la prima parte a acestui interval.

3.2. Episcopul Mitrofan este una dintre cele mai complexe personalități ale culturii noastre din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor: fost colaborator apropiat, în calitate de episcop de Huși, al Mitropolitului Dosoftei, refugiat după al doilea exil al acestuia în Țara Românească, Mitrofan a fost diortositorul *Bibliei de la București* și al altor cărți tipărite în primii ani ai domniei lui Constantin Brîncoveanu. Lui i se datorează amestecul dialectal al formelor muntenești și moldovenești din prima imprimare integrală a *Sfintei Scripturi* în limba română. Ulterior, în calitate de episcop al Buzăului (1691–1702), unde înființează și o tipografie, tipărește lucrări importante pentru biserică, dar, mai ales, pentru susținerea spiritului pravoslavnic: prima traducere românească a *Pravoslavnicii mărturisiri* (datorată credinciosului colaborator și cronicar oficial al lui Brîncoveanu, Radu Greceanu, care mai înainte fusese, împreună cu fratele său, și colaborator la definitivarea pentru tipar a textului Bibliei), prima tipărire a *Mineiului* (1698, în care—fapt nerelevat pînă acum—relua și texte din *Viața și petrecerea svinților* al mitropolitului Dosoftei), un *Molitvenic* slav și românesc (1699), *Octoih ce să zice osmoglasnic* (1700), *Triod, ce să zice tripeasneță* (1700), *Euhologhion, adecă molitvenic* slav și românesc (1701), *Penticostariu* slav și românesc (1701), *Psaltire* (1701), *Învățătura preoților pre scurt de șapte taine* (1702), *Sfînta și dumnezeiasca liturghie* (1702). Cel puțin unele dintre versurile la stemă ale acestor tipărituri și unele vieți de sfinți din Minei pot fi atribuite, după formele de limbă sau după stilul versificației, lui Teodor Corbea. Solicitarea lui de către Mitrofan pentru alcătuirea acestui dicționar era întemeiată de buna cunoaștere a limbii latine, pentru care fusese numit „sicritariu de taină” al lui Constantin Brîncoveanu și purtase în numele voievodului, al Cantacuzinilor și al său personal o amplă corespondență latină cu autorități habsburgice sau cu voievodul Transilvaniei Francisc Rákóczi al II-lea (vezi Pippidi, 2005).

3.3. Originar din Șcheii Brașovului, fiu al unuia dintre preoții de la biserica „Sfîntul Nicolae”, de acolo și frate al lui David, cunoscut diplomat al epocii, Teodor Corbea era un bun cunoscător de latină, slavonă și maghiară, primele două limbi aprofundîndu-le probabil la Academia din Kiev. Buna cunoaștere a latinei l-a recomandat ca secretar al voievodului Constantin Brîncoveanu, dar și ca un apropiat colaborator al Cantacuzinilor. După fuga sa în Rusia, în urma campaniei din 1711 a lui Petru cel Mare în Moldova și Țara Românească, a fost și un apropiat colaborator al țarului Rusiei. El nu se considera pe el însuși a fi autor al dicționarului, ci doar traducător, după cum se dovedește din articolul *Theodorus* din dicționar: „**Theodorus, g.m.**³ nume de bărbați de obște; **item:** numele acestui de pă urmă, care această carte de pă latinie și ungarie o au talmăcit rumînește”. Sursa dicționarului său o mărturisește el însuși: este vorba de a treia ediție a dicționarului latin-maghiar al lui Albert Szenczi Molnár (vezi **DUL**) (care a folosit, la rîndul său, *Dictionarium latino-germanicum* al lui Petrus Dasypodius și Petrus Cholinus, una dintre multele ediții ale lui Calepinus sau *Dictionarium latino-germanicum*, al lui Johannes Frisius), din care păstrează articole ca: „**ltorsium, g.n.** oraș în ținutul domnilor norimbergheani, în care acest norimberghean svat cinsteș bogată academie au zidit în numărul anilor 1575, unde acest Lixicon l-au scris Albertus Molnar în numărul anilor 1603” sau: „**Argentina, g.f. et Argentoratum** tare oraș al Țărei Nemțești lîngă apa Rhenus, în

³Dicționarul lui Corbea, fiind scris cu caractere latine (în mod normal, în partea sa latină), dar incidental și în partea românească (scrisă în cea mai mare parte a ei cu chirilice), am optat pentru transcrierea tuturor caracterelor latine, oriunde se află ele în text, cu caractere grase (bold).

ținutul Alsației. Acolo ca acela înalt turn iaste și bisearecă înfrîmșetată, cît în Europa altă bisearăică sau turn aseamine acestora nu iaste. Iaste iarăș acolo o academie vestită, în care de demult mulți înțelepți oameni s-au învățat, unde și eu, care această carte am scris (adecă Albert Molnaru) trei ani și jumătate am lăcuit în vremea copilăriei”. Nu este, însă, o traducere mecanică a dicționarului maghiar, Teodor Corbea eliminînd multe articole pe care le considera, probabil, ca fiind inutile, scurtînd altele și, fapt semnificativ, adăugînd unele articole în lista lui Szenczi Molnár, dîndu-le și echivalentul românesc.

4. Dimensiunea enciclopedică a dicționarului

Confruntarea listelor de cuvinte latine ale dicționarului lui Szenczi și al lui Corbea ne arată, însă, că el a avut o atitudine creatoare, atît prin eliminarea unor articole, cît și prin selectarea, în cadrul articolelor, a sensurilor care să fie echivalente în românește, dar și adăugînd el însuși articole pe care le-a considerat necesare în urma activității sale de secretar de limbă latină al lui Constantin Brîncoveanu sau al Cantacuzinilor.

4.1. Păstrarea unui număr considerabil de articole cu referire la cultura antică greco-romană dovedește aderența lui Teodor Corbea la curentul de modernizare a culturii noastre cunoscut sub numele de „umanism românesc”, alăturîndu-l, cu siguranță, contribuțiilor stolnicului Constantin Cantacuzino și chiar celor ale lui Dimitrie Cantemir, căci dicționarul lui primește, alături de trăsătura de dicționar bilingv, și o pronunțată dimensiune enciclopedică.

4.2. La Teodor Corbea, pentru prima dată în cultura română, Roma martirajelor (văzută pînă la el, din punct de vedere creștin, doar ca un nou Babilon apocaliptic, iar din punctul de vedere al Bisericii Răsăritene, ca un centru al schismei religioase) devine orașul glorios al culturii antice. O asemenea cercetare nu se poate face decît analizînd textele, iar *Dicționarul latin-român* al lui Teodor Corbea ni se pare ideal din acest punct de vedere. O confruntare a celor două imagini ale Cetății Eterne a produs și în cultura occidentală o dezbaterie puternică în perioada Umanismului și a Renașterii, dar și în epoca care i-a urmat acesteia.

4.3. De la bun început trebuie să observăm că referirile la creștinism și la martirajele romane sînt extrem de puține⁴: „**Bibiana, g.f.** o fată creștină rimleancă, care supt Iulian s-au omorît pentru căce că au ajutat tătîni-său să îngroape trupurile ceale moarte ale creștinilor”, „**Chrysantus, g.m.** un voinic de la Alixandriia, care la Roma pentru legea credinței creștinești s-au omorît”, „**Betlehem, g.f.** [n.n.: recte: **Bethleheem**] oraș al Iudeii, de-acolo pînă în Ierusalim 7 mile de loc, în care Domnul nostru Isus Hristos s-au născut”, „**Bethsames, g.f.** oraș al Galileei în care Domnul nostru Isus Hristos, precum spun scripturile, multe minuni au făcut”, „**Origenes, g.m.** numele unui dascal creștin” etc. Împărații prigonitori ai creștinilor nu sînt priviți negativ, așa cum sîntem obișnuiți din literatura hagiografică: „**Decius, g.m.** nume al unui rimlean”, „**Julianus, g.m.** numele unui împărat rimlenesc” etc. În cazul lui Nero, imaginea negativă poate fi extrasă mai mult din textele istoricilor antici decît din viețile sfinților: „**Nero, -onis, g.m.** numele unui împărat rimlean nemilostiv”.

4.4. Nici referirile negative la păgînismul Antichității nu sînt foarte dese: „**Arsenotheles, g.m. pl.** dumnezei au fost pre carii i-au socotit păgînii a avea năravuri și bărbătești și muierești”, „**Comus, g.m.** dumnezeu⁵ în zilele păgînilor al nuntelor de noapte și al jocurilor”, „**diffareatio, g.f.** jîrtvă au fost la păgîni spre despărțirea casătoriei”, „**ethnicus, -a, -um** păgîn, -că”, „**Portunu, g.m.** dumnezeul vînslarilor și al vadurilor au fost întru păgînime”, „**Saturnus, g.m.** una dintre 7 planite; **item:** tatăl lui Iupiter, Iunei, al lui Neptunus și Pluto, pre care în păgînime l-au ținut dumnezeu”, „**Tutanus, g.m.** dumnezeu au fost între păgînimea rimlenească, pre care în nevoile ceale prea mari l-au chemat într-ajutori”, „**Vertumnus, g.m.** dumnezeu

⁴ Acest fapt poate fi explicat și prin sursa dicționarului lui Corbea: fiind reformat (calvin), Szenczi Molnár a făcut și el în mare parte abstracție de viețile sfinților și de martirajele din prima epocă a creștinătății.

⁵ De menționat faptul că Teodor Corbea nu a avut cuvinte diferite pentru a denumi zeii Antichității și Dumnezeul creștinilor, folosind pentru ambele noțiuni același cuvînt. Pentru „zeiță” folosește termenul, insolit pînă acum în limba română: *dumnezeoaiie*.

au fost într-o păgînime al învîrtirei, al întoarcerii”, „**Vitunus, g.m.** dumnezeu păgînesc de demult au fost, pre care l-au socotit dătători de viață”.

4.5. Orizontul geografic al *Dicționarului român-latin* al lui Corbea se oprește la cel al Antichității, vorbind doar despre cele trei continente cunoscute atunci, în vechime (Asia, Africa și Europa), avînd un evident caracter eurocentrist: „**Africa, g.f.** o parte dintre trei părți a ocolului pămîntului”, „**Aphrica, g.f.** a treia parte a acestui pămînt”, „**Asia, g.f.** una dintre ceaste 3 părți ale lumii”; o ușoară ezitare, ca urmare a unor vagi cunoștințe despre noile descoperiri geografice, o găsim în definirea Europei: „**Europa, g.f.** a treia sau a patra parte a ceștii lumi, în care iaste Țara Nemțască, Țara Ungurească și Țara Italiei, de la Nemțasca Mare pînă la Marea-din-Mijlocul-Pămîntului și pînă la apa Tanaisului”. Din aceeași perspectivă eurocentristă, datorată culturii antice, nu surprinde imaginea unei Italii mult mai bine cunoscute decît alte regiuni periferice ale continentului; centrul Italiei este Roma, lucru mărturisit și prin definiția: „**Italia, g.f.** Italia, în Europa între Marea Adriaticum și Tyrhenum, care are oraș mare pă Roma”. Aceasta devine un punct de referință esențial, apropierea (sau distanța) de ea fiind foarte importantă⁶.

4.6. Istoria romană este, de asemenea, foarte bine cunoscută⁷, dar adevărata Antichitate este pentru Teodor Corbea cea a culturii. El cunoaște numele marilor scriitori latini: Cicero⁸, Horațiu⁹, Ovidius¹⁰, Iuvenal¹¹, Lucrețiu¹², Titus Livius¹³ etc. Despre Vergilius și cărțile sale știe și mai multe¹⁴, iar latina ciceroniană (cu citarea expresă a formelor de limbă aflate în opera lui) este un reper la care revine în multe rînduri.

4.7. Dincolo de lumea culturii latine, cel mai citat scriitor este, cu siguranță, Homer („**Homerus, g.m.** numele unui petic elin vestit și înțelept”), căruia îi numește și două dintre epopeile sale, *Iliada*¹⁵ și *Batrachomyomachia*, dicționarul lui Corbea fiind plin de evenimente și personaje din *Iliada* și *Odiseea*¹⁶,

⁶ „**Beletra, g.f.** oraș italianesc, nu departe de la Roma”, „**Bovillia, g.f. pl.** oraș aproape de Roma”, „**Præneste, g.f.** oraș au fost italianesc, nu departe de Roma”, „**Tybur, -ris, g.m.** oraș italianesc aproape de Roma”, „**Ostia, g.f.** oraș italianesc dincolo de Roma, unde cură Tiberisul în mare”. Roma însăși este foarte bine cunoscută lui Corbea: „**Æquimelium, g.n.** numele unui loc la Roma”, „**Agrosus, g.m.** dealul pă care acmu zace Roma”, „**Argiletum, g.n.** un loc în Roma nu dăparte de la Palațium”, „**Buthrotum, g.n.** loc obăgit la Roma”, „**Carmentalis, -e, g.f.** [n.n.: recte: **Carmentalia**] nume a unii porțe de la Roma”, „**Carseoli, g.m. pl.** sat de la Roma”, „**circus, g.m.** [...] în Roma o zidire mare rotească, loc de privirea jocurilor”, „**Cispius, g.m.** un munte la Roma”, „**Coelium, g.m.** un munte la Roma, **vide: Caelius**”, „**Fontinalis, g.f.** nume al porței de la Roma care cu alt nume să zice Capena”, „**Fori, -orum** [...] loc de privit au fost în Roma”.

⁷ „**Ariobarzanes, g.m.** nume al unui împărat de la Machidonii, care romanilor au fost priiatin bun”, „**Asinius, g.m.** orator roman, frate lui Avgust”, „**Atratimus, g.m.** procator de la Roma au fost”, „**Cæsar, g.m.** nume al cîtorva romani de pre carii pre toț împărații rimlenești îi număsc Chiesar”, „**Catilina, g.m.** un domn de la Roma viclean, care au fost nevoitori spre aducerea răului rimlencescu”, „**centumviri, g.m. pl.** o sută de oameni județi de la Roma”, „**Cethegus, g.m.** pîrgari de la Roma”, „**Claudia, g.f.** o fâmeaie rimleancă; iarăș: o seminție vestită la Roma”, „**Claudianus, g.m.** un poetic alixandrinean; iarăș: un împărat de la Roma”, „**decemviri, g.m. pl.** zece oameni mari, boiari, care au îndereptat Roma”, „**dictator, g.m.** crai prea mare au fost în Roma, pre carele în vreamă răscolită spre aceea l-au ales ca toți de dînsul să spînzure”, „**Gabinus, -i, g.m.** un om mare de la Roma”, „**Galba, g.f.** [...] numele unui om de la Roma”, „**Gracchus, g.m.** nume al unui pîrgari de la Roma”.

⁸ „**Cicero** un vestit și mărit boiar de la Roma și înțelept înfrîmșetăt vorovitori”.

⁹ „**Horatius, g.m.** un poetic liricusean și satirisean”.

¹⁰ „**Ovidius, -i, g.m.** numele unui poetic vestit”.

¹¹ „**Juvenalis, g.m.** numele unui poetic satiric”.

¹² „**Lucretius, g.m.** un poetic de demult care s-au născut după Țîțero la al doisprăzeacelea an”.

¹³ „**Livius, g.m.** un istoricari vestit, care de lucrurile făcute rimlenești cu împodobire au scris”.

¹⁴ „**Actor, g.m.** numele al unui om în Virghilius”, „**Acutia, g.f.** muiarea lui Virghilius”, „**Alcanor, g.m.** nume al unui om de care Virghilius pomeneăște”, „**Almon, g.f.** [...] un nume de păstori la Virghilius”, „**Alphesibæus, g.m.** nume al unui păstori în Virghilius”, „**Alsus, g.m.** un nume de păstori în Virghilius”, „**Amaryllis, -idis, g.f.** nume al unei moijice în cartea lui Virghilius”, „**Andes, g.m. pl.** un sat lîngă Mantuanal [sic!], în care Virghilius s-au născut”, „**Anthores, g.m.** nume al unui om în Virghilius”, „**Bavius, g.m.** un poetic neînvațat, pizmaș lui Virgilius”, „**Bianor, g.m.** nume al unui om în Virgilio”, „**Choroebus, g.m.** [...] numele unui copil nebunatéc în Virgilio”, „**Corydon, g.m.** un păstori în Theocritus și în Virghilius”, „**Damoctas, g.m.** nume al unui păstori la Virghilius”, „**Didymaon, g.m.** un faur vestit de care pomeneăște Virghilius”.

¹⁵ „**Ilias, -dis, g.f.** cartea lui Homerus de piarderea Troadei”.

¹⁶ „**Achilles, g.m.** fiul lui Oeleus, care au fost hodnogi în războiul Troadei”, „**Æantium, g.n.** oraș al Troadei”, „**Agastrophos, g.m.** fiul lui Peon și, în războiul de la Troada, mare viteazu”, „**Ajax, -cis, g.m.** numele la doi greci viteazi în războiul Troadei, polecra unuia Telatoni, al altuia Oilesus”, „**Alcander, g.m.** unul dintre soții lițienești ai lui Sarpedon, pre

dar amintind și de „**Batrachonyomarchia**, război de broaște și de șoareci, adică războiul broaștelor cu al șoarecilor, de care au scris Homerus”.

4.8. Mitologia greco-latină este și ea copios prezentă în textul lui Corbea. Interesant este faptul că aceasta nu este pentru scriitorul brașovean o dimensiune a păgânismului, ci a culturii literare și a imaginației poetice, înregistrând datele din perspectiva florilegiilor renascentiste¹⁷. Distanțarea de Antichitate, care rămîne un punct de reper esențial din punct de vedere cultural, se face la Corbea prea puțin din perspectiva conflictului creștinism-păgânism, ci din punctul de vedere al unui spirit modern, care constată că trăiește o altă epocă decît cea revolută, în care au trăit „bătrînii” sau „cei de demult”¹⁸; „cei de demult”, „bătrînii” și „poeticii” reprezentau un univers închis, o altă civilizație și o altă lume, astfel încît nu se pune problema unui conflict între creștinism și lumea Antichității păgîne. De asemenea, sub aceleași expresie se pot denumi și popoare dispărute din istorie sau obiecte al căror uz se cunoaște doar din relatări antice¹⁹.

Observăm că pentru Corbea cele două Rome, una simbolizînd lumea creștină și alta Antichitatea, nu se aflau în conflict (Gherman, 2001) pentru simplul motiv că în mentalitatea sa cele două aspecte ale

carele în războiul Troadei Ulises l-au omorît”, „**Alethes, g.m.** nume al unui om din Troada”, „**Andromache, g.f.** muierea lui Hector de la Troada”, „**Antenor, g.m.** numele al unui om mare de la Troada”, „**antepilani** înainte umblători aleș viteaji au fost la războiul Troadei”, „**Anthemion, g.m.** tatăl lui Sișocus de la Troada”, „**Antilochus, g.m.** fiul lui Nestor în războiul Troadei, de la Memnos s-au omorît”, „**Astynous, g.m.** hearteg troadean pre carele Diomedes l-au tăiat”, „**Aulis, -dis, g.f.** oraș elinesc; unde semințiile care au mărș supt Troada s-au adunat dempreună”, „**Berithrus, g.f.** un oraș de la Troada”, „**Cajeta, g.f.** nume al unii muieri de la Troada”, „**Berytis** oraș care să ține de Troada”, „**Dardanus, g.m.** fiul lui Iupiter și al Electrei de pre care Dardania apoi s-au numit Troada”, „**Diomedes, g.m.** craiul Etoliei și în războiul Troadei hătnoi mare al grecilor sau elinilor”, „**Epheus, g.m.** numele aceluia care au făcut calul cea mare de lemn de la Troada”, „**Glaucus, g.m.** fiul lui Hippolocus în războiul Troadei”, „**Helena, g.f.** fata lui Tindarus, muierea lui Menelau, pentru a căriia frîmsește s-au pierdut Troada”, „**Adamastus, g.m.** un ithaclian soț lui Ulises”, „**Calypso, g.f.** fata lui Oțean la carea au fost Ulises”, „**Elpenor, g.m.** soț de călătorie al lui Ulises pre carele Țirțe cu cîteva [sic!] cu dîns l-au șimbat în porc”, „**Ithaca, g.f.** ostrov la Marea Ionium în care au domnit Ulises”, „**Polyphenus, -i, g.m.** un uriaș care au avut numai un ochi și și acela i l-au scos Ulises”, „**Telegonus, g.m.** un fiu al lui Ulises de la Țirțe”, „**Telemachus, g.m.** fiul lui Ulises de la Penelope”, „**Theoclymenus, g.m.** un spuitori de ceale viitoare, care au gîcit Penelopei venirea bărbatului său, a lui Ulises”, „**Scylla, g.f.** [...] fata lui Forcus, care (precum scriu poeticii) s-au șimbat în stîncă de piatră de mare sau în jivină cu formă ciudată care așa urlă ca cîinele” etc.

¹⁷ „**Atlas, -antis, g.m.** un munte înalt în Mauritania, iară la poetici, un uriaș mare care ține ceriul în spate”, „**Averna, g.n. pl.** un aleșteu în ținutul Campaniei, pre care i-au zîs poeticii a fi poarta iadului”, „**Dindymus, g.m. sing. in plur.** dindima vîrfurile ceale înalte a munților de la Frighiia; la poetici s-au svințit mumînilor dumnezăilor”, „**Europa, -æ, g.f. idem, item:** fata lui Oțeanus după scrisoarea poeticalor”, „**Geryon, g.m.** crai șpaniolesc au fost pre care l-au omorît Hercules, care au avut trei capete, precum scriu poeticii”, „**Hymen, g.m.** dumnezăul nuntelor după scrisorile poeticalor”, „**Jupiter, Jovis, g.m.** văzduh, aer; iarăș: fiul lui Saturnus pre care l-au ținut poeticii prea de sus a fi”, „**Tantalus, g.m.** fiul lui Iupiter și al Plutei, carele în iad (din părearea poeticalor) totodeuna însătează și flămînzește, săvai că pînă la grumaz stă în apă și înaintea nasului spînzură mărul cel rodit, cu care, cînd va să trăiască, îndată să zmucește de la dîns; **hinc: tantalus, -a, -um**” etc.

¹⁸ „**Rhadamanthus, g.m.** fiul lui Iupiter și al Europei, drept și virtos împărat al Liției, de unde poeticii îl țin a fi împărat sufletelor din iad”, „**Cunina, g.f.** bătrînii o au ținut a fi dumnezăoie a copiilor înțelepți”, „**Atropos, g.f.** nepurcegătoare, adică una dintru 3 parche, carele fieștecăruia de la dumnezău svîrșită viață croiescu, (jerebiia) tortul îl taie. Bătrînii cei de demult precum au fost romanii și elinii pre acestea mai sus zise le-au numit a fi dumnezăoie”, „**daps, g.f.** feali al jîrtvei au fost la cei de demult”, „**Druidæ, g.m. pl.** înțelepții cei de demult ai frîncilor”, „**lucius, g.m.** nume de bucate au fost la cei de demult”, „**Marica** dumnezău l-au ținut cei de demult a fi purtători de grija țărurilor”, „**Opigema, g.f.** Iuno, pre care cei de demult o au socotit ajutoare copiilor celor ce să nasc”, „**Tenarus, g.m. pl. Tænara, g.n.** un deal aproape de Spartha sau un loc sub dealul Malca unde iaste o groapă mare și o peștere adîncă, îmbăsnată, care cei de demult o au socotit poarta iadului” etc. Marcarea receptării culturale a mitologiei antice este subliniată și de faptul că nu rareori sînt citați și autorii în scrierile cărora se află menționate informații referitoare la aceasta: „**Tutilina, g.f. Varro et Nonius** dumnezăiță s-au ținut a scutirei, a ferirei la romanii cei de demult” etc.

¹⁹ „**liber, libri, g.m.** pelița cea supțire albă dinlăuntru a coajei lemnului pre care au scris cei de demult (adecă bătrînii)”, „**albegnina, g.n. pl.** partea cea albă a mațelor vitelor, care dumnezăilor au jîrvuit cei de demult”, „**amystis, g.f.** neamul băuterei de dușcă au fost la sîrbii cei de demult”, „**daps, g.f.** feali al jîrtvei au fost la cei de demult”, „**Hunni, g.m. pl.** ungurii cei de demult”, „**jazyges, g.m. pl.** lăcuiorii cei de demult ai Țărei Ardealului”, „**lucius, g.m.** nume de bucate au fost la cei de demult”, „**Marcmani, g.m. pl.** cehii și morăvanii cei de demult”, „**Metanastæ, g.m. pl.** ardeleanii, lăcuiorii cei de demult ai Ardealului”, „**myxon, g.m.** feali al peștelui pre care romanii cei de demult bucată mare l-au ținut a fi”, „**phalæ, g.f. pl.** turn de lemn care cei de demult l-au zidit în locul de privirea jocului”, „**philura, g.f.** coaja cea dinlăuntru a teiului, pă care au scris cei de demult”, „**rogus, -i, g.m.** grămadă de leamne pă care cei de demult au ars trupurile ceale moarte”.

Cetății Eterne evocau două universuri diferite. Acest fapt este un semn evident al procesului de laicizare a culturii române, când culturalul și religiosul nu mai coincid²⁰, cele două lumi evocând spații diferite.

4.9. Dacă Italia și Grecia sînt cunoscute mai ales din perspectiva informațiilor culese din literatura greco-latină, Europa (Franța și Germania în special) este prezentă prin informații pertinente ale timpului modern; astfel, centrul lumii devine orașul Nürnberg: „**Noriberga, g.m.** oraș mare al Țării Nemțești, care cu frumoasa zidire, cu bogăția, cu neguțători, cu fealiuri de fealiuri de lucruri scumpe și cu oameni meșteri iaste vestit și nu o mint. Acesta, în toată Evropa, în Țara Nemțască alte orașuri biruind, cu Vineția frînceană [sic!] să priceaște. Acest oraș nu numai Țării Nemțești ci și toții Evrope în mijloc iaste” sau „**Norvegia, g.f.** ținutul Evropei de cătră crivăț, care îl biruiaște craiul danienesc”.

4.10. Reperle lumii moderne sînt în primul rînd cele culturale: „**Argentina, g.f. et Argentoratum** tare oraș al Țării Nemțești lîngă apa Rhenus, în ținutul Alsației. Acolo ca acela înalt turn iaste și bisearecă înfrîmșețată, cît în Europa altă bisearică sau turn aseamine acestora nu iaste. Iaste iarăș acolo o academie vestită, în care de demult mulți înțelepți oameni s-au învățat”, „**Altorsium, g.n.** orașul în ținutul domnilor norimbergheani, în care acest norimberghean svat cinsteș bogată academie au zidit în numărul anilor 1575”, „**Herbona, g.f.** oraș în ținutul Nasoviei al Țării Nemțești, în care iaste școală vestită, care să priceaște cu academiile și pre care le și învince”, „**Marpurgum** oraș al Țării Nemțești în ținutul Hassiei în care iaste academie vestită”. Informațiile referitoare la cultura ulterioară Antichității sînt sporadice: se înregistrează, printre altele, numele Venerabilului Beda („**Beda, g.m.** în Țara Angliei au fost dascal învățător de Scriptura Svîntă”) sau cel al compozitorului Orlando di Lasso („**Lasus, g.m.** cel mai dintii care au scris de muzică”); despre Boccaccio cunoaște doar activitatea istoriografică: „**Boccatius, g.m.** un istoricari italian”.

Orizontul umanist al lui Teodor Corbea se exprimă, la fel ca în cazul altor contemporani ai săi, susținînd ideea latinității limbii, constatată de mulți oameni de cultură occidentali care au avut contact cu românii, afirmată și de istoriografia română începînd cu secolul al XVII-lea (Grigore Ureche, Miron Costin, Stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir etc.). Spre deosebire de aceștia, Teodor Corbea nu o afirmă direct, nevorbind explicit, ca ceilalți cărturari, despre descendența romană a poporului său. Identificînd în mod curent vechile populații din Antichitate cu cei care locuiau în timpul său regiunea respectivă, el face această extrapolare și în cadrul spațiului românesc: „**Daci, g.m. pl.** rumîinii”, „**Getæ, g.m. pl.** rumîinii”, „**geticus, -a, -um** rumînesc, -ă, din Țara Rumînească”, cu toate că aceiași populații i se face și o altă identificare: „**Dacæ, g.m. pl.** semînții de la Știthia”.

5. Influența modelului latinesc

El este, însă, evident conștient de originea latină a unor cuvinte românești. Numeroase paralelisme între latină și română îl fac să alcătuiască o listă considerabil îmbogățită față de cele făcute înainte de Grigore Ureche și Miron Costin, fapt care dovedește o conștiință evidentă a romanității. Citînd doar din primele pagini ale dicționarului, găsim: „**abellina, g.f.** alună”, „**abjugo, -as** dezjug”, „**abjuratio** jurare”, „**abnepos, g.m.** strănepot”, „**abneptis, g.f.** strănepoată”, „**abnodo, -as** clinciurile, nodurile curăț”, „**abrodo, -is, -ere** roz”, „**abrumbo, -is, -ere** rumpu”, „**abscondo, -is, -ere** ascunz, tănuiesc”, „**absconsio, -onis** ascundere”, „**absconso, g.m.** ascunzători”, „**absimilis, -e** usebit, -ă, nu-aseamine”, „**absisto, -is, -ere** stau, las”, „**absorbeo, -es, -bui, -psi** sorbu”, „**abstergeo, -es, -ere** ștergu”, „**abstersio, g.f.** șteargere”, „**abstersus, -a, -um** șters, -ă”, „**accresco, -is, -ere** cresc”, „**acer, acris et acra** acru”, „**acor, g.m.** înăcrime”, „**acor, g.m.** înăcrime”, „**acuncula, -æ, g.f.** acșor”, „**acus, -us, g.f.** ac”, „**adaquo, -as** vite adăp”, „**addenseo, -es** desăsc”, „**addresso, -es** desăsc”, „**adductio, g.f.** ducere, povățuire spre ceva”, „**adfringo, -is** frîngu”, „**adgemo, -is** gemu”, „**ajuro, -as** foarte mă juru”, „**ajuto, -as** ajutu”, „**adjutor** ajutători”, „**adjutorium** ajutori”, „**adjutrix** ajutătoare”, „**adjutus, -a, -um** ajutat, -ă”, „**adjuvo, -as** ajutu”, „**adlatro, -as** latru”.

²⁰Pentru cultura românească anterioară putem urmări cum religiosul, dominant, producea o selecție a valorilor în funcție de nevoile sale.

„**admiratio**, **g.f.** minune, ciudă, mirare”, „**admirator**, **m.** minunători, mirători”, „**admiror**, –**aris** mă mir, mă minunez”, „**admugio**, –**is**, –**ire** zbieru, mugescu”, „**adporto**, –**as** portu, aducu”, „**adrado**, –**is** razu”, „**adrodo**, –**is** rozu”, „**adsideo**, –**es**, –**ere** șezu lîngă ceva”, „**adsido**, –**is** așezu lîngă ceva, mă sloboz”, „**arma**, **g.f.** armă”, „**armus**, **g.m.** armă, umere”, „**arquatus**, –**a**, –**um** în chipul arcului plecat, strîmb, -ă”, „**arquites**, **g.m. pl.** arcari, războitori cu arce”, „**arquus**, **g.m.** arc” etc.

5.1. În situația în care limba maghiară nu cunoaște la adjective genul, Corbea urmează în echivalentele românești modelul limbii latine și în ceea ce privește această categorie gramaticală: „**affirmatus**, –**a**, –**um** mărturisit, –ă, întărit, –ă”, „**afflatus**, –**a**, –**um** suflat, –ă”, „**alacer**, **alacris**, **alacra** veasel, voios, –ă, sîrguitori, –re, isteț, –ță, ager, –ră”, „**algidus**, –**a**, –**um** friguros, –ă, geros, –ă”, „**algificus**, –**a**, –**um** friguitori, –re, geruitori, –re” etc. Uneori, pentru a sublinia existența genurilor, folosește expresia „pă 3 neamuri”: „**ædonius**, –**a**, –**um** trațienesc, –ă; iarăș: de preveghitoare (pă 3 neamuri)”, „**æneus**, –**a**, –**um** de aramă (pă 3 neamuri)”, „**æquanimus**, –**a**, –**um** cu inimă lină (pă 3 neamuri)”, „**ædilitius**, –**a**, –**um** spre boieria ziditoriului meșter lucru sau altceva (și așa pă trei neamuri)” etc., menționînd variabilitatea formelor adjectivale chiar și atunci cînd, în cazul expresiilor perifrastice, ea nu se realizează în concret în limba română: „**acernus**, –**a**, –**um** de arțari (pă trei neamuri)”, „**ædonius**, –**a**, –**um** trațienesc, –ă; iarăș: de preveghitoare (pă 3 neamuri)”, „**ærius**, –**a**, –**um** văzduhos, –ă, de aer (pă 3 neamuri)”, „**affinis**, –**e** vecin, –ă, de aproape (pă 3 neamuri)”, „**æquævus**, –**a**, –**um** de o vreamă (pă trei neamuri)”, „**ætneus**, –**a**, –**um** din muntele Silișiei (floare) și așa umblă pă trei neamuri”. Conștient de asemănarea cu limba latină și, implicit, deosebirea de limba maghiară, el notează: „**ætolus**, –**a**, –**um** de la Etoliia om sau altceva, fieștece neam va hi (pentru că așa umblă la rumîni acest feali de nume adăogători)”. Diferența dintre latină și română îl conduc uneori la precizări ca: „**dimidius**, –**a**, –**um** jumătate (pă 2 neamuri rumînești)”.

5.2. Lexicul latin al dicționarului a făcut ca autorul să apeleze în echivalarea românească, în mod conștient, la lexicul românesc care descinde din respectivul etimon, chiar dacă acele cuvinte sînt rare. O astfel de situație o găsim în cazul verbului *mursăca*, folosit doar în legătură cu verbul latinesc *morsicare*: „**morsicatum**, **adv.** mușcățește, mursăcățește”, „**morsio**, **g.f.** mușcare, mursăcare”, „**morsiuncula**, **g.f.** mușcăturea, mursăcăturea”, „**morsus**, –**us**, **g.m.** mușcare, mursăcatul”, „**morsus**, –**a**, –**um** mușcat, –ă, mursăcat, –ă”; în restul dicționarului, Teodor Corbea folosește *a mușca*, chiar și în situația în care avem prefixări ale lui *mordere*: „**admordeo**, –**es** mușcu”, „**commordeo**, –**as** mușcu”, „**demordeo**, –**es** mușcu jos”, „**mordax**, –**cis**, **g.o.** mușcători, –re, usturători, –re, pișcători”, „**mordacitas**, **g.f.** mușcătură, pișcătură”, „**mordeo**, –**as** mușcu”, „**mordicibus pro morsibus**, **dixit Plautus** cu mușcători”, „**mordico**, –**as** mușcătorescu”, „**mordicus**, **adv.** mușcînd, mușcățește”. Conștiința latinității limbii se manifestă și prin apelarea la unele cuvinte regionale rare, sugerate de cuvîntul latinesc, motiv pentru care simte nevoia unei explicații suplimentare: „**colostra**, **g.f.** corastră, laptele cel dintîi după naștere”. Corbea efectuează chiar și refacerea unor forme după modelul textului latin, mai apropiate fonetic de cuvîntul latin, de exemplu *capestere* („**capisterium**, **g.n.** capesteare, ciur”), în situația în care în restul dicționarului se folosește *căpestere*: „**labrum**, **g.n.** buză; iarăș: scafă, căpestere, troacă”, „**mactra**, **g.f.** moldă, căpesteare de copt, căpesteare de frămîntat”, „**magis**, –**dis**, **g.f.** moldă, căpesteare de frămîntat” etc.

6. Concluzii

La întrebarea pe care, firește, ne-o punem, și anume în ce scop episcopul Mitrofan al Buzăului a avut nevoie de acest dicționar, avem mai multe răspunsuri, toate la fel de valabile. Mitrofan, fost episcop de Huși și colaborator al mitropolitului Dosoftei și, după venirea sa în Țara Românească, implicat în tipărirea *Bibliei de la București*, era un om de aleasă cultură, pentru care accesul la textele redactate în limba latină era foarte important. În mod special, însă, era important accesul la cea mai mare culegere latină a vieților sfinților, *Vita sanctorum*, pe care a folosit-o în tipărirea *Mineiului* de la 1698. Și, dacă o simplă apropiere de limbă poate justifica identificarea unui scriitor, formularea *cici și colea* pentru „aici și acolo”, pe care o găsim în textele epocii doar în dicționarul lui Teodor Corbea și în unele vieți ale sfinților din *Mineiul* de la Buzău,

ne îndreptățește să bănuim că acesta a fost nu doar un simplu traducător plătit al dicționarului, ci și un colaborator al monumentalei lucrări a *Mineiului*.

Bibliografie

DUL = Albert Szenczi Molnár, *Dictionarium Ungarico-Latinum*, Heidelberg, 1621.

Gherman, A.-M. (2001). *Cele două Rome ale lui Teodor Corbea*, în „Romania Orientale”, XIV, Bagatto Libri, Roma, p. 125–141.

Gherman, A.-M. (2019). *Studiu introductiv* la Ioan Zoba din Vinț, *Cărare pre scurt*, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

Pippidi, A. (2005). *Noi mărturii despre relațiile lui Rákóczi cu românii*, în „Studii și materiale de istorie medică”, XXIII, p. 281–300.

Vocab. 1840–1841 = P. Poenaru, F. Aaron, G. Hill, *Vocabular francezo-românesc după cea din urmă ediție a dicționarului de Academia Franțoească*, tom. 1–2, Tipografia Colegiului „Sfântul Sava”, București, 1840–1841.

Seche, M. (1966). *Schiță de istorie a lexicografiei românești*, vol. I–II, Editura Științifică, București.

TLG = Henricus Stephanus, *Thesaurus graecae linguae*, Paris, 1572.